

Oorsprongslegenden, het verschijnsel

In het eerste artikel van dit themanummer gaat Bunna Ebels in op de oorsprongslegende als verschijnsel. Wat betekent de oorsprongslegende precies en waar komt de behoefte aan dergelijke verklarende verhalen vandaan? Verschillende typen oorsprongslegenden in laat-middeleeuws Nederland zoals eigennamen en de Trojaanse mythe komen hierbij aan bod.

Ieder kind wil weten waar het vandaan komt, en stelt die vraag al als het een jaar of drie is. De beantwoorder, meestal de moeder, voelt meteen dat het hier niet om geografische herkomst of een andere vorm van lokalisering gaat, en dus zal ze nooit zeggen: je komt uit Ruurlo, Amsterdam of Sjanghai. Nu de ooievaar en de kool geen gangbare opties meer zijn, staat ze voor de moeilijke opgave om een eigen vorm te vinden voor het geboorteverhaal. Ze zal iets zeggen over het verblijf van het kind in mamma's buik, die tegenwoordig immers een prominent zichtbare rol mag spelen. Het feitelijke verloop van de bevalling blijft de kleine vrager echter meestal bespaard. In plaats daarvan maakt het relaas sprongen in de geest van 'en toen hadden we een zusje'. Voorlopig is het kind tevreden. Pas later, meestal in de puberteit maar vaak ook in de volwassenheid, wordt het 'waar kom ik vandaan' anders ingevuld, ontwaakt belangstelling voor land of streek van herkomst, het voorgeslacht en de eigen plaats in gezin en familie.

Het is interessant dat deze zoektocht van elk menselijk individu zich op een vergelijkbare manier in groepen afspeelt. Maar het proces wordt dan veel complexer. In de eerste plaats omdat er geen 'natuurlijke' autoriteit bestaat die op de vraag 'waar komen wij vandaan' een antwoord kan geven, en verder omdat er een bepaalde mate van zekerheid moet bestaan omtrent dat *wij*. En hoe lang duurt het tot een wij-formatie zich de vraag naar haar oorsprong stelt, gebeurt dit direct nadat die formatie duidelijk is, of gaan daar nog jaren, misschien zelfs eeuwen overheen? Wanneer hebben 'groepen' hun collectieve puberteit bereikt? En mogen we er van uitgaan

dat de oorsprongsvraag *altijd* opduikt, in meer of minder dringende vorm, en dat er altijd een bepaald antwoord wordt geformuleerd?

Ik weet niet of die laatste vraag beantwoord is of kan worden, want ik ben geen antropoloog of etnograaf. Het zou interessant zijn om een letterlijk globaal overzicht te hebben van de verspreiding van de oorsprongsvragen en –antwoorden, en het zou me niet verbazen als die tot in de diepste oerwouden en op de meest afgelegen eilanden te vinden zijn. Het is echter duidelijk dat we ons als historici moeten beperken tot de schriftelijke neerslag die de diverse oorsprongslegenden hebben gekregen, hetzij in de vorm waarin de legendemakers ze zelf hebben genoteerd, hetzij in de notities van vreemdelingen, zoals zangers, vertellers of onderzoekers die hen hebben aangehoord.

Voordat we verder gaan moet er duidelijkheid komen over de terminologie. De redactie van *Groniek* kiest voor oorsprongslegenden, maar intussen is ook het woord *mythe* al gevallen en valt er nog aan *sagen* te denken. Wikipedia spant zich in om de genoemde genres via een lijst specifieke kenmerken te definiëren, maar benadrukt ook dat ze elkaar overlappen.¹ Ik vat het maar even als volgt samen, en laat de *sage* (volgens Wiki 'een volksverhaal met een historische kern van waarheid') er buiten: - de mythe is een goden- of heldenverhaal dat zich op een onbepaalde plek en in een onbepaald verleden afspeelt en dient om een gebruik, naam of natuurfenomeen te verklaren, - de legende is gebaseerd op een historische figuur of gebeurtenis en komt voor binnen een literaire cultuur (over het 'doel' van de legende laat Wiki zich niet uit).

Maar, zoals gezegd, in de praktijk is de scheiding niet zo scherp, vooral omdat legenden vaak traditionele mythische elementen verwerken. Ik denk dat het verstandig is om, zoals de redactie heeft voorgesteld, van oorsprongslegenden te spreken, omdat die méér dan mythen als bron voor de ontwikkeling van historische visies en noties binnen bepaalde culturen kunnen fungeren. Bij *mythen* gaan onze gedachten en associaties meer in de richting van scheppingsverhalen die eerder in een vóórtijd dan in een gedefinieerde tijd spelen.² Zelf heb ik altijd gedacht, en misschien ook wel eens beweerd, dat het de begripsvorming zou helpen als we van

1 http://nl.wikipedia.org/wiki/Verschil_tussen_mythen_sagen_en_legenden (geraadpleegd 1-9-2010).

2 Een zoektocht in het fameuze *Lexikon des Mittelalters* (laatste deel, IX, verschenen München 1998) leert dat de begrippen *Ursprung*, respectievelijk origo, direct in theologische of mystieke richting leiden (Augustinus, meester Eckhardt), en niet in de historiografische waarin legenden een rol (kunnen) spelen.

de oorspronkelijke woordbetekenissen uitgaan: dan is de mythe *muthos*, gewoon een *verhaal*, maar een legende iets dat *legendum*, gezegd en gelezen moet worden, wat in de praktijk lang betekent: *voorgelezen*, waarmee een didactische, moraliserende toon insluipt. Mythen verhalen over afschuwelijkheden die we liever niet moeten navolgen, legenden stellen afschuwelijkheden aan de kaak. Met een bestudering van oorsprongsmythen zou je dan, wetenschappelijk gezien, terecht komen in de sfeer van een Mircea Eliade,³ dat wil zeggen: bij kosmogonische oorsprongsmythen. De oorsprongslegenden zouden altijd een stichtelijke kern bevatten, vandaar dat het hele terrein van de hagiografie, de heiligenverhalen, vaak ‘legendarisch’ genoemd mag worden. Helaas liggen de zaken in de huidige praktijk echter niet zo eenvoudig, want nog maar kort geleden heeft een autoriteit op het gebied van *ethnicity and nationalism* – waarover straks meer – als een van de belangrijkste bronnen voor nationale identiteiten genoemd: de *myths* of origins, en daarin spelen ‘gewone’ historische figuren als de Merovingische koning Clovis en de ‘Rus’ Wladimir van Kiev een rol.⁴ Verderop zal blijken dat Karin Tilmans in haar exploratie van de vroegmoderne Hollandse beeldvorming van de eigen ‘oorspronck’ consequent van de Bataafse *mythe* spreekt, terwijl die Bataven voor zover we kunnen nagaan echt hebben bestaan.⁵ Dus de praktijk is niet zozeer overlapping van de twee begrippen, zoals Wikipedia wil, maar eerder *vervlakking*: in *mythen* mogen er dan wat meer goden, satyrs en nimfen meespelen, er zijn daarin ook rollen weggelegd voor historische protagonisten, en ze worden net als legenden opgenomen in een specifieke literaire cultuur. Uit het meest recente werk op dit terrein krijg ik de indruk dat ‘mythe’ en ‘legende’ bezig zijn synoniemen te worden, wat bijvoorbeeld blijkt uit het veelvuldig gebruik van de uitdrukking *nationale mythen* (eigenlijk dus, volgens de hiervóór gedane poging tot onderscheiding, eerder *legenden*). Maar ik blijf de keuze van de *Groniek*redactie voor het laatste woord dus wel toejuichen, omdat ik denk dat dáárdor het vertrouwde terrein van de historicus, het zoeken naar kenbare wortels, het beste wordt gedekt.

- 3 Beroemd en invloedrijk godsdiensthistoricus (Boekarest 1907 en Chicago 1986), bekend door wereldwijd vertaald werk als *The Myth of the Eternal Return, or Cosmos and History* (1947, 1974; ook in Nederlandse vertaling) en *Het heilige en het profane* (o.a. Amsterdam 1977).
- 4 Anthony D. Smith, *The cultural foundations of nations* (Oxford 2008) 40-41.
- 5 C.P.H.M. Tilmans, ‘Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe in de Hollandse geschiedschrijving (tot 1517)’ in: B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans ed., *Genoechlicke ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, (Hilversum 1987) 191-213.

Wie, wat, waar?

Wie maken, scheppen, componeren nu deze legenden? Zijn het eenlingen, *auteurs* dus, of moeten we eerder aan creatieve groepsprocessen denken, in welke vorm dan ook? In welke sociale *milieus* moeten we ons dat gebeuren dan voorstellen? Gezien de overvloed aan literatuur⁶ is het ondoenlijk om meer te doen dan het aanwijzen van *trends*, maar zelfs dat valt niet mee omdat die elkaar tegenwoordig snel opvolgen.⁷ Wat nu komt is dus niet meer dan een terreinverkenning.

Laten we direct een gevaarlijk vooroordeel opruimen. De oorsprongslegenden zijn niet per definitie het product van naties. Er wordt momenteel zoveel over nationaliteit, nationale identiteit en nationaal besef gesproken en geschreven dat het verschijnsel *oorsprongslegenden*, dat er natuurlijk niet los van staat, er ook aan *gekoppeld* dreigt te worden. Dit werkt bepaald niet verhelderend, vooral omdat de oorsprongslegenden daarmee in een veel recentere context worden gezet dan ze qua oorsprong(!) thuishoren. In de praktijk belanden ze mét de moderne natie in de laatste twee eeuwen, en hoewel over hun ontwikkeling in die tijd veel valt te zeggen, gaat het dan toch maar om een onderdeel van een lang verhaal. Oorsprongslegenden ontstaan in *groepen*, ze zijn een element in de vorming van de groepsidentiteit, zoveel is duidelijk, maar hoe vinden en definiëren we die groepen? Ik zie in de literatuur een soort consensus groeien die uitkomt op ‘etnische gemeenschappen’.⁸ Maar hoe moet je die nu weer definiëren? Je kunt dit doen door een opsomming van gemeenschappelijke trekken, waaronder vooroudermythen (niet precies gelijk te stellen met oorsprongslegenden), gezamenlijke herinneringen en solidariteitsgevoelens.⁹ Maar ik denk dat

6 Voor zover ik kan zien is de stroom aan literatuur extra sterk in de laatste ca. 10 jaar, in samenhang met de debatten over nationale identiteit en alles wat daaraan vastzit.

7 Ik las eind augustus in *NRC-Handelsblad* een korte bespreking van het zojuist gehouden wereldcongres van historici in Amsterdam, waarin als indruk wordt gegeven dat de intense zoektocht naar de historische wortels van nationale, dan wel regionale of streek- identiteit, met alle bijbehorende verschijnselen als canons en nationale musea, alweer op zijn retour is en plaats maakt (of volgens de heersende opinie van leidende historici plaats moet maken) voor ‘globaal besef’.

8 Anthony D. Smith, *Myths and memories of the nation* (Oxford 1999) 105, waar duidelijk wordt onderscheiden tussen ‘nation’ en ‘the far more common phenomenon of ethnic community’, in het Frans *ethnies* genoemd.

9 Dit doet Smith, t.a.p., hij voegt daaraan nog toe ‘associated with a homeland’, waarmee hij naar de natie toewerkt. Zie ook zijn *The cultural foundation of nations. Hierarchy, covenant and republic* (Oxford 2008) en *Chosen peoples. Sacred sources and national identity* (Oxford 2003).

het zowel eenvoudiger als helderder is als we in plaats van allerlei positieve karakteristieken die wij nu in bepaalde *ethnies* zien een ander criterium gebruiken, namelijk de manier waarop groepen zichzelf definiëren *door uitsluiting*, namelijk door zichzelf te vergelijken met 'vreemdelingen'.¹⁰ Ik geef toe, we hebben tegenwoordig een sterke weerstand om dit criterium te gebruiken, zelfs in historische zin, want dan lijken we mee te drijven in een pessimistische maatschappijvisie. Maar als historica lijkt me weinig tegen de *ethnic group as defined by exclusion* in te brengen, want lezend in middeleeuwse kronieken heb ik al lang geleden, overigens met een zeker verdriet, het volgende moeten onderschrijven:

*'Every name of an ethnic character, in ancient times, was differentiating and oppositional. There was present in the name which a people assumed the intention, manifest or not, of distinguishing itself from the neighbouring peoples, of affirming the superiority derived from a common, intelligible language. Hence the ethnic group often constituted an antithetical duality with the opposed ethnic group.'*¹¹

Wat me hierin bevalt is de nadruk op een gemeenschappelijk begrijpelijke taal. Dat is een bijna ouderwets criterium voor gemeenschappelijkheid waarvan altijd wordt gezegd dat het bezwaren heeft 'omdat er toch meertalige landen als Zwitserland bestaan' (België wordt in dit verband liever niet genoemd) – maar met deze redenering beland je weer in de sfeer van de natie, de natiestaat, en zoals gezegd moeten we met onze oorsprongslegenden verder terug, naar de etnische groepering, die zichzelf dus onderscheidt van naburige anderen. Ik weet nog hoe verbaasd ik was toen ik lang geleden bij een Franse chroniqueur van de tweede kruistocht (1147) een uitgesproken afkeer tegen zijn Duitse medebevechters-van-het-ongeloof tegenkwam ... midden in de *twaaalfde*, lang voor de negentiende eeuw! En die afkeer berustte op laakbaar *gedrag*, want die *Alemanni* plunderden er op los, verloren zichzelf in dronken vechtpartijen, en 'waren voor ons *Franci* onverdragelijk' doordat ze hun dronken doden maar gewoon op straat lieten liggen, zodat 'wij' meer last van die dode Duitsers kregen dan van de gewapende Grieken.¹² Nu zou ik niet meer van Fransen en Duitsers spreken, maar het in mijn vertaling bij

10 Dit negatieve criterium is eerder naar voren gebracht dan de positieve opsomming van Smith, het duidelijkst door John A. Armstrong, *Nations before nationalism* (Chapel Hill 1982) 5.

11 Armstrong, t.a.p. Hij haalt hier de Franse taalkundige Emile Benveniste aan.

12 De schrijver is de Franse kapelaan Odo van Deuil, die zijn koning Lodewijk VII begeleidde op de tweede kruistocht, zie Bunna Ebels-Hoving, *Byzantium in westerse ogen, 1096-1204* (Assen 1971) 130-131: '*nostris etiam erant importabiles Alemanni*''unde Francis sequentibus minus nocebant armati Graeci quam occisi Alemanni'.

Franken en *Alemannen* houden, omdat er rond 1150 nog geen sprake was van Frankrijk of Duitsland. Maar er waren dus al wel etnische groepen die zich definieerden via afkeer van hun naasten, zelfs als die meevochten tegen een verder verwijderde vijand.

Als we nu die etnische groepen van binnen uit definiëren als gemeenschappen die zichzelf poneren *in gunstige vergelijking met anderen, meestal nabije burenen*, dan valt goed te begrijpen dat het zoeken naar eigen oorsprong een onderdeel van dat definitieproces moet zijn. Op den duur gaat men zich de vraag stellen hoe het zit met het eigen, zoveel betere, anders-zijn. Welke inhoudelijke wegen er in de dan groeiende legendeforming worden ingeslagen, zullen we verderop zien, maar eerst staan we nog even stil bij de ‘etnische groep’ die we nu als hoofd-legendemaker zijn gaan accepteren. Met het begrip valt wel te werken, zoals blijkt uit de recente wetenschappelijke literatuur, maar helemaal gelukkig ben ik er zelf niet mee, omdat het wel erg ruim is.¹³ Is een etnische groep gewoon een *stam*? En heeft een *stam* iets te maken met *ras*? Zag zo’n Frank meteen ‘van de buitenkant’, dat hij hier met zo’n verderfelijke Aleman te maken had? Ik heb me altijd verbaasd over het onverschillige gemak waarmee werkelijk alle handboeken spreken over ‘Angelen en Saksen’, ‘Picten en Scoten’. Dit zijn benamingen van buiten af, meestal van Romeinse kant, maar zag of hoorde elke Angel direct dat hij met een Saks te maken had, ergerde elke Pict zich aan een Scot? Ik denk dat er op deze belangwekkende vragen geen duidelijke antwoorden mogelijk zijn, ook niet van de kant van kenners van vroeg-middeleeuwse bronnen in de volkstalen of in runenschrift. Wat ik wel, zij het met voorzichtigheid, durf te poneren, is dat de genoemde *ethnies*, laten we maar zeggen: stammen, hun eigenheid duidelijk gaan markeren als ze een verband gaan leggen met *patria*. Dat gebeurt al in de twaalfde en dertiende eeuw, maar vooral in de late middeleeuwen.¹⁴ In West- en Midden-Europa zijn de etnische groepen dan al enkele eeuwen gesettled in wat we het beste *regio*’s kunnen noemen, en als ze hun gehechtheid aan die regio gaan uitspreken, eventueel gebruiken, ligt er een broedplaats voor oorsprongslegenden klaar. Dat zien we in de vijftiende- en zestiende-eeuwse

13 Wikipedia doet hier weer zijn best, geeft drie omschrijvingen met nogal verschillende accenten, die alleen gemeenschappelijk hebben dat ze direct toewerken naar de notie: meerderheid/minderheid. Over verschillen in uiterlijk (die de zaak zouden vereenvoudigen!) wordt gesteld dat ze er vaak maar niet altijd zijn. <http://www.encyclo.nl/begrip/etnischegroepen> (geraadpleegd 4-9-2010).

14 Zie bijvoorbeeld Susan Reynolds, *Kingdoms and communities in Western Europe 900-1300* (Oxford 1997) 244, 322.

‘regionale kronieken’, waarin het zoeken naar eigen *origo*, oorsprong, een steeds grotere plaats gaat innemen.¹⁵ Wat die legenden dan inhouden komt later. Eerst moet er nog een noodzakelijke verfijning in het nu gestelde etnische kader van die legenden worden aangebracht, want binnen deze ‘volkse’ eenheden zijn het vaak nog weer heel specifieke kernen die zich in hun oorsprong gaan verdiepen: kloosters, steden en adellijke families. Dat zijn kennelijk de ware brandpunten van groeiend identiteitsbesef, die in de heersende *origo*-honger voedsel leveren aan de regionale verhalen, of meevaren op hun succes.¹⁶

Voor zover het onze ‘Europese’ cultuur betreft, zijn hiermee de milieus genoemd waarin we oorsprongslegenden zien ontstaan, en is er ook ruwweg een tijd aangegeven waarin we dat kunnen plaatsen: de latere middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Nog niet beantwoord is de vraag in welke sociale laag we de ‘scheppers’ van de legenden moeten zoeken, maar laten we daar niet moeilijk over doen: dat zijn natuurlijk de intellectuelen, de mensen met scholing, de geletterden. Uiteraard is het denkbaar dat zij elementen verwerken die ze zelf of via anderen uit mondelinge overlevering kennen. Zo gaat het altijd, maar iemand moet het gehoorde opschrijven, en aldus vormgeven, en die vorm kan afwijken van wat hij ooit hoorde – om een hoeveelheid van redenen die ik niet opsom omdat ze voor de hand liggen. Omdat deze schrijvers leefden in de zojuist genoemde eeuwen is het meteen duidelijk dat ze grotendeels tot de geestelijke stand behoorden, maar op zichzelf zegt dat weinig, want ook als geestelijken konden ze zeer wereldlijke functies bekleden. Pas tegen 1500 komen we onder de opschrijvers van oorsprongslegenden echte leken tegen: stadsschrijvers, schoolmeesters en professoren. Zij stelden zich allen een moeilijke opgave, want wat ze wilden, was *ware geschiedschrijving*, zoals ze vaak met grote ernst in hun voorwoorden of opdrachten verklaren, en dat gold ook hun oorsprongsverhalen, alleen

15 Zie B. Ebels-Hoving, ‘Nederlandse geschiedschrijving 1350-1530. Een poging tot karakterisering’ in: *Genoechlike ende lustige historiën*, zie n.5, 226, 228-234. Voor de regionale kroniek als genre: Elizabeth M.C. van Houts, *Local and regional chronicles* (Turnhout 1995).

16 Jan Romein heeft in zijn *Geschiedenis van de Noord-Nederlandse geschiedschrijving in de Middeleeuwen* (Haarlem 1932) al een indeling gemaakt die nog steeds geldigheid bezit: naast zijn regionale ‘kringen’, zoals de Utrechtse, de Hollandse, de Gelderse en de Friese zet hij ‘de kring der Moderne Devoten’, de adelskronieken en de stadskronieken. Als je de Devoten vervangt door het meer algemene kloosterkronieken (of: kronieken van religieuze gemeenschappen) dan zijn alle haarden voor oorsprongslegenden aardig gedekt.

beschikten ze bijna nooit over iets wat wij tegenwoordig ‘een betrouwbare bron’ zouden noemen. Dat gold zelfs voor het soort ‘oorsprong’ waarvan wij denken dat die wel traceerbaar was via een stichtingsakte, een privilegium, een gift, in elk geval via een document. Vaak ontbrak dat fundament, en moest de legendeschepper een oplossing vinden. Die vond hij meestal in wat we nu een *vervalsing* noemen, maar dat hijzelf hoogstwaarschijnlijk zag als uitvloeisel van zijn plicht: het klooster, de stad, *bestond* toch zeker, het was toch al heel oud, er moest toch ooit een *daad* (mooi is het Engelse *deed* voor oorkonde) gesteld zijn, was het niet het beste als hij daar maar zelf maar een verlate neerslag van produceerde? Anthony D. Smith, kenner van deze materie, heeft de situatie als volgt gekarakteriseerd:

*‘Very often, no great distinction was made between myth [N.B. niet: legend] and history, since for the sophisticated ‘myth’ signified a poetic form of history. An archetypal set of motifs thought to embody the real ‘essence’ of the people and the true character...of the community’.*¹⁷

Dat is dan goed en wel, maar waarom lieten de schrijvers niet gewoon weg waar ze geen bewijsmateriaal voor hadden? Het antwoord is: omdat ze bepaalde onderwerpen essentieel achtten voor hun verhaal. Er waren nu eenmaal onvervangbare thema’s die in een verhaal over *ons gezamenlijk begin* niet konden of mochten ontbreken. Smith geeft daarvan de volgende opsomming:

- wanneer zijn we verwekt? (het Engels heeft *begotten*, wat veel verhevener klinkt)
- waar kwamen we vandaan, en hoe kwamen we hier?
- wie verwekte ons?
- hoe werden we bevrijd?,¹⁸

en hij voegt er nog enkele toe die ik hier weglaat omdat ze minder essentieel zijn. Wat opvalt is, denk ik, het thema *bevrijding* – is dat zo wezenlijk? Ja, in mijn (beperkte) ervaring, als we het ruim mogen opvatten: er is er altijd sprake van strijd, en dus van een winner/verliezer. Belangrijker dan die strijd zijn echter de drie kwesties die eraan vooraf gaan, en die we kunnen samenvoegen tot: wie stond er wanneer aan onze wieg, en hoe kwamen we hier? Hierop was een antwoord zo dringend gewenst dat het er ook inderdaad kwam, zij het in vormen waarmee volgende geslachten in groeiende mate moeite kregen. In het geval van onze Nederlandse geschiedschrijving is de vijftiende eeuw cruciaal in de vorming van ideeën over ‘ons’ begin, en wordt

¹⁷ Smith, *Cultural foundations*, 66.

¹⁸ Ibidem, 62-66.

het grote gat van onkunde op twee manieren opgevuld: door verhalen over de stichting van de belangrijkste (vooral Hollandse) steden, en door de *Trojaanse mythe*.¹⁹ Beide methoden zijn interessant omdat ze ook elders in Europa voorkomen, ‘Troje’ zelfs al enkele eeuwen.

Eigennamen als inspiratie

Eerst iets over de steden.²⁰ Ik weet niet of in de huidige academische curricula nog historiografische overzichten voorkomen waarin het *Oude Goudse kroniekje* (ca. 1450) figureert. In vroeger dagen was het berucht om zijn woeste maar invloedrijke fantasieën, vooral omdat die zo mooi illustreren hoe sterk men zich vasthield aan *namen*. Zo werd Haarlem gesticht door Heer Lem, en het Hollandse Valkenburg door Prins Valk, die zo scherp kon zien, en Dordrecht door ene Dorethus. Leiden had geen stichter maar lag aan een belangrijke verbindingsweg waardoor het mensen van het ene naar het andere punt *leidde*.²¹ Er verraadt zich hier een menselijke trek die in een bepaald ontwikkelingsstadium naar begrip van onbegrepen namen gaat zoeken en dan een (primitieve) etymologie toepast: zo werd ooit Groningen ‘verklaard’ via een stichter Gruno.²² De stamvader van de Friezen is dan natuurlijk een Friso, hoewel het al genoemde *Oude Goudse kroniekje* een geheel eigen etymologie aanbiedt: de Romeinse keizer Valentinianus, die ‘den Rijn neder quam...inder wilder Neder Sassen Lant...ende om dattet soo couden Lant is soo dedent die Romeynen Vrieslant hieten’.²³ Die afleiding

19 Zie Karin Tilmans, *Aurelius en de Divisiiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum 1988) 123.

20 Ik vraag me af of de excessieve belangstellingen voor stedenstichtingen en – stichters specifiek ‘Nederlands’ is en vooral Hollands, tenslotte was daar juist in de vijftiende eeuw een stedenlandschap aan het groeien. Een vergelijking met Duitsland moet goed uitvoerbaar zijn, maar ik mis overzicht van de Duits-Latijnse of vernaculaire laat-middeleeuwse geschiedschrijving en kan dus alleen de vraag stellen.

21 Tilmans, *Divisiiekroniek*, zie noot 19, 123.

22 Ik weet niet wie hem heeft bedacht, maar hij is beroemd geworden door Vondels lofdicht *Op de doorluchtige zege van Groninge* ter gelegenheid van de overwinning van 1672: ‘O Groninge, pilaar en hoofdstadt van de Vriezen, Van waer begint men best t’ontvouwen uwen lof? Uw bouheer Grunus most u tot zijn wijk verkiezen...’ www.dbnl.org/

23 *Het oude Goudtsche Kronycxken*, editie Petrus Scriverius (Amsterdam 1663) 6. Friso als stamvader van de Friezen is van vrij late datum, namelijk 1590, en stamt van de Friese geleerde Suffridus Petrus, zie W. Bergsma in themanummer ‘Mythe en geschiedschrijving in Nederland en Friesland’, *It Beaken* 56 (1994) 80-105.

is echter niet populair geworden, zelfs niet in de Elfstedenwinters: eigennamen bieden kennelijk een aantrekkelijker houvast.

Intussen zijn we van stedenstichters op stamvaders overgegaan, en die hebben een opvallende bijzonderheid: ze komen ergens vandaan. Meestal van ver.²⁴ De Friso die we net noemden kwam helemaal uit India,²⁵ Bato, stamvader van de Batavieren, van 'een rivier waar men zout uit wint', waarschijnlijk de Elbe,²⁶ en Brutus (Brito), dito van de Britten, uit Italië.²⁷ Met die laatste komen we al uit bij Troje, de tweede grote verschafter van gefingeerd afstammingsmateriaal.

De Trojaanse mythe

Dat hier *mythe* boven *legende* wordt verkozen, zoals de gewoonte is, heeft alle reden, want een historische kern is nu ver te zoeken. Maar juist daarom verdient het gebruik van Troje de aandacht, want het duikt op waar het meest serieus over de eigen *historische* oorsprong wordt nagedacht, en groeit vooral tegen het einde van de middeleeuwen tot indrukwekkende proporties. Soms zelfs tot opvallende *disproporties*, in die zin dat 'Troje' een aanzienlijk deel van een hele regionale dan wel wereldkroniek in beslag neemt. Terwijl het in

De oorsprong van Holland ligt in Troje! Het gheschiede in dien tijden als Creten eerst een conincrick was gheworden, doe regeerde Corinthius in die stadt van Corinthen, als die eerste coninc, welcke stadt lach in Ampulien. Bron: Antheun Janse e.a., *Kattendijke-kroniek*, p.7

24 Misschien is er een uitzondering: koning Arthur, maar is die een stamvader? Zie verderop in dit nummer.

25 Bergsma, 'Mythen en geschiedschrijving', 93-94.

26 Tilmans, *Aurelius en de Divisiiekroniek*, 124, 139.

27 Als kleinzoon van de Trojaan Aeneas is deze Brutus een bedenkensel van Geoffrey van Monmouth in zijn *Historia regum Britanniae* (ca. 1140), dat ondanks vroege kritiek toch grote verbreiding en bijval kreeg, zie bijvoorbeeld *Lexikon des Mittelalters IV*, 1263-1264.

alle opzichten v r is van de streken waarover het gaat, en dat zijn met name Frankrijk, Engeland en de Nederlanden.

Dat Troje, Aeneas, Italië en het Romeinse Rijk in de middeleeuwse geschiedschrijving en vooral in de volkstalige epiek een grote rol spelen, en daarmee nog lang door gaan, is wel bekend. Er bestaat een nog steeds goed bruikbare dissertatie van A.E. Cohen, Leids hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis en vader van de huidige fractievoorzitter van de PvdA, die laat zien dat historici (vaak kerkvaders) al vanaf ca. 400 bezig zijn geweest met het aanleggen van een heel *corpus* afstammingsverhalen waarin de omzwervingen van de uit Troje gevluchte held Aeneas en zijn roeping om een rijk in Italië te stichten het uitgangspunt vormen.²⁸ Op deze gefingeerde, maar als verleden werkelijkheid gepresenteerde basis dichtte dan Benoit de Sainte-Maure rond 1160 zijn hoofse *Roman de Troie*, die grote verbreiding kreeg, ook in vertalingen en bewerkingen (bijvoorbeeld van onze Jacob van Maerlant). Interessant is dat deze romanstof vervolgens weer als bron voor de geschiedschrijvers ging dienen. In het Holland van de late vijftiende eeuw werd deze *mat  re de Troie* een ware rage: iedere landsheer of adellijke machthebber probeerde zich Trojaanse afstammingsconnecties aan te meten. Hoe ver dit kon gaan is prachtig te zien – letterlijk, door de bijzondere illustraties! – in een laatmiddeleeuwse Nederlandse kroniek van 1491 die pas vijf eeuwen later is opgedoken en in 2005 werd uitgegeven.²⁹ Het is bijna komisch om daarin het ‘geworstel om de oorsprong’ te volgen. Eerst komt de gewone proloog zoals die standaard is (zij het met variaties) in de vijftiende-eeuwse Nederlandse kronieken:

‘...en de also als er veel menschen zijn die die historie of cronicke van Hollant ende van Utrecht begheren te lezen, so willen wij eerst beginnen van den oersprong ende beghinsel waer dat Hollant eerst uut ghesproten is ende Utrecht. Want Romen, Vrankrijck, Enghelant, Hollant ende

28 A.E. Cohen, *De visie op Troje van de westerse middeleeuwse geschiedschrijvers tot 1160* (Assen 1941).

29 Het gaat om de *Johan Huyssen van Kattendyke-kroniek. Die historie of die cronicke van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant ende van den Stichte van Utrecht*, ed. Antheun Janse e.a. (Den Haag 2005). Het manuscript heeft zijn behoud te danken gehad aan de in de titel genoemde familie, die het volgens opdracht van de bezitter in 1614 steeds aan de oudste zoon of diens benoemde plaatsvervanger moest overdragen, hetgeen de familie inderdaad heeft volgehouden. Zie Bunna Ebels-Hoving, ‘“Kattendyke”, een goed verpakte surprise’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 122 (2007) 1-14.

Utrecht ende Vrieslant ende alle dese Nederlanden uut den bloede van Troyen ghesproten is, so willen wij alle desen landen hoer eerste begrip³⁰ opt corte beschrijven...³¹

Maar zo ‘cort’ blijkt de schrijver het niet te kunnen houden, want we krijgen dan eerst 55 bladzijden over ‘het eerste begrip van Troyen’ waarin hij zich verliest in gedetailleerde, maar hier en daar heel goed leesbare, verhalen van de drievoudige (!) verwoesting van Troje, met daarin vervat nog eens de hele geschiedenis van Jason en het Gulden Vlies, om dan via ‘Eneas’ en Romulus/Remus, en ‘Alexander die alle die werelt becrachtichde’ eindelijk in Frankrijk te belanden, en daarna, via Brutus en Engeland, bij het *eerste begrip van Hollant* uit te komen. Maar dan zijn er 100 van de 575 bladzijden van de uitgegeven kroniek opgegaan aan de Trojaanse mythe, die op zichzelf niet méér bevat dan de voorgeschiedenis van het in de proloog aangekondigde onderwerp.

Het is duidelijk, zo tegen 1500 raken geschiedschrijvers werkelijk geobsedeerd door de oorsprongsgeschiedenis van de territoriale eenheden die zij als hun *patria* voelen en waar ze intellectuele vat op trachten te krijgen via de geschiedenis van hun landsheren. Maar juist dat wordt in die tijd extra moeilijk vanwege de steeds wisselende politieke machtsconstellaties rondom diezelfde landsheren – en daarvan is opkomst en snel verval van het ‘Bourgondische middenrijk’, waarvan de Nederlanden deel uitmaakten, een goede illustratie.³²

Ik heb me wel eens afgevraagd hoe die geweldige Troje-populariteit in de geschiedschrijving valt te verklaren, juist als het om afstamming gaat, want die hele geschiedenis is toch in meer dan één betekenis vergezocht, en naar het lijkt willekeurig. Een grondige lezing van de proloog van de *Kattendyke-kroniek* heeft me geleerd dat het niet het geweldige prestige van Vergilius is waarop de middeleeuwse Troje-manie berust, en ook niet het sterke emotionele beroep dat diens Aeneas op de lezers doet als tragische held met zijn vader op zijn rug en zijn zoontje aan de hand, die Dido’s liefde wel moet versmaden vanwege zijn hoge opdracht om een rijk in Italië te stichten. Nee, de Eneas van de laat-middeleeuwse kroniekschrijvers is,

30 De beste vertaling in modern Nederlands lijkt me: territoire, machtsgebied.

31 *Kattendyke-kroniek*, 3-4.

32 Dat de uitbreiding van de Bourgondische macht in de Nederlanden de zoektocht naar gewestelijke identiteit en daarmee naar oorsprongen heeft bevorderd is al in 1932 geopperd door Romein in zijn Noord-Nederlandse geschiedschrijving, zie noot 16.

Van Troje naar Rome. Bron: Antheun Janse e.a., *Kattendijke-kroniek*, p.67

ironisch genoeg, niet de klassieke van Vergilius maar de geromantiseerde dat wil zeggen, de middeleeuws-episch-volkstalige. De geschiedschrijvers kenden Vergilius als dichter en profeet, maar toonden hun eruditie liever via de hoofse Troje-versie. Des te opvallender is het dat juist toen die versie een hoogtepunt van populariteit had bereikt het ineens over en uit was met Troje, want betere kandidaten dienden zich aan: de Bataven.

Een alternatief voor Holland: de Bataven

Ik denk dat de Bataafse mythe als oorsprongsverhaal veel meer bekendheid geniet dan de Troje-roman, al was het maar doordat dit verhaal met bijbehorende iconografie is blijven voortleven tot in de twintigste eeuw. Maar ook de plotselinge opkomst is interessant. Binnen dertig jaar, zo tussen 1490 en 1520, was Troje verslagen en bevolkten vanaf het begin oprechte, serieuze Bataven ‘onze streken’, en dat was te danken aan Erasmus en zijn minder bekende oudere vriend Cornelius Aurelius (van Gouda) die in 1517 een invloedrijke kroniek liet drukken, bekend onder de naam *Divisiiekroniek* (omdat het substantiële werk is onderverdeeld in *divisiën*).³³ Als er ergens een voorbeeld te vinden is van de directe invloed die pas ontdekte klassieke literatuur zo rond 1500 op heersende opvattingen kon hebben, is dit er een. Erasmus las Tacitus’ *Germania*, vond daar de dappere Bataven en voerde ze in prijzende zin op in zijn verzameling spreuken en gezegden, de *Adagia* (1508). Voor een kleine kring geleerden uit zijn omgeving, zoals Willem Hermans, Aurelius en Snoy, ging deze ‘ontdekking’ meteen een rol spelen. Aurelius schreef twee verhandelingen over *Batavia*, die evenwel nog een tijd in handschrift bleven liggen maar wel directe aanleiding gaven tot een polemiek over de vraag waar die Bataven zich nu eigenlijk precies vestigden, in Gelre (de Betuwe), of in het eigenlijke (Zuid)Holland? Intussen namen er meer Nederlandse humanisten, als Alardus van Amsterdam en Gerardus Geldenhouwer uit Nijmegen, aan de strijd deel, en werden er ook meer klassieke auteurs (Caesar, Plinius) bij betrokken. Terwijl dit een Latijnse geleerdenoorlog werd, ging Aurelius intussen verder met zijn kroniek in de volkstaal, slaagde erin die te laten *drukken*, en verbreidde zo zijn Bataven onder het volk.

Ik wil hier niet verder ingaan op de geschiedenis van de Bataafse

33 Zie Tilmans, *Aurelius en de Divisiiekroniek* voor de Bataven hoofdstuk III, 121-166 en daarna regelmatig opnieuw benadrukt, met name door J. Kossmann-Putto en Karin Tilmans.

oorsprongsmythe, want daarover is juist de laatste tijd veel geschreven. Twee dingen lijken me interessant genoeg om nog even te benadrukken. In de eerste plaats: in het pousseren van de Bataven ten koste van de nog kort geleden zo populaire Trojanen ging een sociaal element schuil, want afstamming van een eenvoudig, dapper volk werd geprefereerd boven het voorvaderschap van de elitaire adellijke held. En verder: het feit dat de presentatie van de Bataven door Erasmus en Aurelius onmiddellijke aanleiding was tot een geleerde pennenstrijd, betekende dat belangrijke *issues* als ‘waar ze nu precies neerstreken’ en ‘hoe ze zich tot de Romeinen verhielden’ zich stevig nestelden in het besef van de geleerde bovenlaag. En dit laatste had weer tot gevolg dat deze oorsprongsmythe een eeuw later kon dóórgroeien onder de generatie van geleerden als Buchelius, Scriverius en Grotius, nu versterkt door nieuw, ook archeologisch, brongebruik.³⁴ En zo voeren de Bataven via de Patriottentijd en de historiserende negentiende eeuw door tot op de schoolplaten van mijn jeugd.

Ik vraag me wel eens af of het hele verschijnsel ‘oorsprongslegenden’ obsoleet is geworden, althans in de Westerse wereld. Collectieve behoeftes aan historische beeldvorming worden nu ongetwijfeld anders bevredigd (of helemaal *niet*). Maar het is ook mogelijk dat de hang naar oorsprongsverhalen van alle tijden is, en dat ze bijgevolg nog vóórkomen, maar dat we ze meestal niet kennen doordat ze alleen in specifieke *gremia* circuleren, dus in andere dan de vertrouwde etnische die in dit stuk centraal stonden. Zeker is dat men op lokaal niveau nog altijd aan stichtingsdata hecht, al was het maar om jubilea te kunnen vieren, en dat daaromheen nog vaak resten van de overgeleverde oorsprongsverhalen een versierende rol spelen. Maar of het werkelijk diepgewortelde verlangen naar het weten ‘waar men vandaan komt’ dan nog een belangrijke drijfveer is mogen we ons afvragen. Misschien missen de niet-op-etnische-gronden gevormde collectieven de aandrang om kracht te putten uit een gezamenlijk startpunt, omdat ze maar een beperkt, op de directe praktijk gericht doel hebben. In dit verband stel ik me de vraag of er in historische entiteiten als gilden of broederschappen oorsprongslegenden voorkomen. Natuurlijk hebben deze gemeenschappen eigen patroonheiligen die ze vereren, evenals kapellen, memorietafels en andere al of niet materiële bindingen, maar horen daar

34 Zie Sandra Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hilversum 2001) hoofdstuk 5, ‘Bakermat Batavia’.

ook eigen oorsprongslegenden bij? Ongetwijfeld zal het moderne *memoria*-onderzoek hier nog wel enige helderheid gaan verschaffen, en wat het heden betreft: wellicht komt er straks een stroom e-mails bij de *Groniek*redactie binnen met informatie over nieuwe vormen van oorsprongslegenden in, bijvoorbeeld, studentencorpora, Rotaryclubs, visverenigingen, stamcafé's.

Alle keizers en pausen tot circa 1500! Bron: Antheun Janse e.a., *Kattendijke-kroniek*, p. 70